

RELIGIEUSE ERVARING AS HERINNERINGSVOLLE VERBEELDING

Die aard en funksie van verbeelding as kenteoretiese struktuurelement in teologiese refleksie en Christelike praxis

D P Veldsman
University of Pretoria

Abstract

As against the everyday suspicion of imaginatio as fantasy or illusion and thus untrue, this paper inquires about the 'guilt and/or innocence' of the role of imagination in the process of knowing. Referring to Kant, Warnock Neuman and Murray, the role of imagination is explained to be fundamental, constituting unquestionably an element in theological reflection and praxis. As such, imagination is described as an inner, operational, heuristic mode of knowing within the human psyche which takes place within the hermeneutic horizon of experience, determined by our consciousness that we are relational beings. Love as transformative power is the outer force that makes the inner ability of imagination operational. Lurking beneath this ability is the mobilising nature of conversion. Finally, a few critical questions are formulated pertaining to the ethical dimension of imagination.

Inleiding

Die woord verbeelding roep spontaan allerlei verstaanmoontlikhede na vore. Een van die sterkste hiervan in alledaagse gebruik, is naamlik die van fantasie, illusie en so onwaarheid. Daarom ook die alombekende en gebruikte uitdrukking: 'Jy het jou seker verbeel!'. So 'n verstaan van verbeelding as bloot maar die oorsprong of skep van 'skedelspoke', gee gemaklik aanleiding tot die oortuiging dat vir verbeelding daar geen plek in die menslike (wetenskaplike) kenproses is nie. Reeds in die klassieke Griekse denke is hierdie beskouing m b t verbeelding gehuldig, naamlik as 'n onvermydelike 'kwaad' wat uit die kenproses geweer sou moes word in die soeke na

waarheid. ¹ Indien die rol van verbeelding so as struikelblok verstaan sou word in die soeke na waarheid, is dit soveel te meer verstaanbaar dat daar geen plek hiervoor in die teologiese denkproses geduld sou word nie! Moeiliker nog: verbeelding word met minagtende wantroue bejêen (of as verleidelik bestempel ²) veral in die volgstream van die misbruik van die term 'beeld' in die empiristiese kenteorie (vgl Ricoeur 1978:4). Hierteenoor wil ek stel en motiveer: verbeelding is 'n 'onvermydelike' (beter: konstituerende) element van die menslike kenproses. Hierdie onvermydelikheid is egter nie 'n negatiewe element wat uit die kenproses geweer moet word nie, maar is juis die operasioneel-kreatiewe element van die kenproses - en hiervan is fantasie maar net een deel. ³ Verder: indien aangetoon kan word dat verbeelding 'n konstituerende element van die menslike kenproses is, volg noodwendiger wyse hierop dat dit ook deel is van die teologiese kenproses. Hoe moet verbeelding dan verstaan word as dit wel 'n fundamentele rol speel in die menslike kenproses en so dus ook in teologiese nadenke en praxis, maar dan nie sonder meer as illusie en onwaarheid verdring moet word nie? Hierdie vraagstelling en uiteindelijke motivering gaan aan die hand van die volgende vrae aan die orde gestel word: wat is verbeelding ⁴; hoe werk verbeelding en waar pas dit in die kenproses in ⁵; watter rol speel dit; wat is die verhouding van verbeelding tot taal, tradisie en geloof; is verbeelding sowel konstruktief as reseptief?

Ten einde hierdie probleemstelling 'n duideliker profiel te gee, gaan eerstens 'n kort omweg gevolg word waarin die probleemstelling breër aan die orde gestel word en van waaruit hierdie inleidende vrae aan die orde kom; tweedens gaan die standpunte van enkele skrywers m b t die verstaan en rol van verbeelding oorsigtelik weergegee word en laastens gaan 'n voorlopige omskrywing van verbeelding en die rol daarvan, aangedurf word. ⁶

---

1. Vgl hieroor die oorsigtelike historiese uiteensetting van Manser (1972) en Joy (1987).

2. Alhoewel Hendrix (1989:425) 'n saak wil uitmaak vir 'guided imagery' in die teologie, is sy verstaan van verbeelding niks anders as die onthou (herinnering) en skep van mentale prentjies nie! Hiervandaan uit rig hy die agterdogwekkende waarskuwing: '(I)magination distorts the real world, entices towards sin, lures us back toward immaturity'. En: 'More often than not any use of the imagination is connected with the New Age Movement' (Hendrix 1989:427).

3. Waar verbeelding losgemaak word van die reseptiewe aard daarvan, word dit heel gemaklik as bloot net fantasie verstaan. Ricoeur (1978:4) wys daarop dat daar ten minste vier tradisionele gebruike is vir hierdie begrip waarvan fantasie maar een is!

4. Dit sou 'n bietjie meer as net 'n denkarrogansie wees om in hierdie uiteensetting daarop aanspraak te maak om hierdie vraag afdoende te beantwoord. Daarvoor is daar nog te veel onduidelikhede rondom die verstaan en rol van verbeelding in die menslike kenproses [vgl o a Neuman (1981) en Murray (1987)]. Hierdie uiteensetting moet as 'n inleidende probleemstelling en gesprekvoering m b t verbeelding verstaan word!

5. Hierdie vraagstelling oor verbeelding is 'n voorsetting van die outeur se referaat (vgl Veldsman 1992) by die Dogmatologiese Werkgemeenskap (1991) oor die rol van herinnering in religieuse ervaringe.

6. In hierdie uiteensetting ontbreek die belangrike werk van Richard Kearney [o a *The Wake of Imagination* (1988), *The Poetics of Imagination* (1991)] oor verbeelding - 'n tekortkoming waarop ek gewys is na die lewering van hierdie referaat. Hieraan word reeds aandag geskenk

1. Verbeelding: skuldig of onskuldig? ⁷

'Imagine there's no heaven
It's easy if you try ...
Imagine all the people
Living life in peace ...'

John Lennon ('Imagine')

In die kort aanhaling uit die 'Utopie cum sosio-kulturele' proteslied 'Imagine' van die vermoorde Beatlesanger John Lennon, het die begrip verbeelding duidelik 'n dubbele dimensie - 'n dimensie wat in die alledaagse spraakgebruik as 'fantasie' ('Imagine there's no heaven') verstaan sou kon word, en 'n dimensie gerig op 'n sosio-kulturele visie ('Imagine all the people ... Living life in peace'). Albei die dimensies wat ter sprake kom in hierdie lied van Lennon is alreeds 'n aanduiding van die meervoudige betekenisnuanses van hierdie woord. Ek gaan hierdie dimensies benut as aanknopingspunte. Die aansluiting by die dimensie van verbeelding as sosio-kulturele visie, ⁸ is: enersyds 'n poging om die volgende stelling van die Franse filosoof-teoloog Ricoeur (1978:15) te interpreteer:

We are affected by the effects of history, however, only to the extent that we are able to increase our capacity to be affected in this way. The imagination is the secret of this competence;

andersyds berus dit op die hierby aansluitende oortuiging dat die teologiese visies en programmatiese deurvoering hiervan soos deur prominente teoloë en geestelike leiers vir ons land geformuleer, bepaal word deur hulle 'verbeeldingsvolle' verbondenheid aan die evangelie rondom die persoon en werking van Jesus, die Galiliër. ⁹

in die beoogde referaat met die voorlopige titel 'Imagining faith in Christ' vir die Dogmatologiese Werkgemeenskap in Aug 1993 aan die Universiteit van Kaapstad.

7. Met die bewoording 'skuldig of onskuldig' word eenvoudig maar gesinspeel op die 'onbekende' rol wat verbeelding speel in die menslike kenproses: Is dit die onvermydelik-kwade element of juis die kreatiewe krag in die menslike kenproses; is beide nie dalk onvermydelike elemente/moontlikhede/gevolge van verbeelding self nie?

8. Die toespitsing op sosio-kulturele vraagstukke vanuit teologiese perspektief, het veral in die Amerikaanse teologie sedert die sewentigerjare hand oor hand toegeneem. Die interessante is dat verbeelding in 'n toenemende mate hierin 'n prominente rol speel. As voorbeelde kan o a genoem word: Gilkey, Langdon (1969) in 'Naming the Whirlwind' en 'Reaping the Whirlwind'; Lonergan, Bernard (1972) in 'Method in Theology'; David Tracy (1975) in 'Blessed Rage for Order'; Farley, Edward (1975) in 'Ecclesial Man'; Hodgson, Peter C (1976) in 'New Birth of Freedom'; Donald Gelpi (1978) in 'Experiencing God'.

9. Met die vraag 'Wie was Jesus?' (profeet of wysgeer?) is reeds - na my oordeel - die onvermydelike problematiek m b t verbeelding aan die orde gestel. Dit blyk as gekyk word na bv. Willem Vorster (1991a:122) see uiteensetting oor hierdie vraag: hy verwys na die 'yawning gulf' tussen -wetenskaplik-teologiese navorsers en die man/vrou op straat in hul ver-

Teenoor die dimensie van verbeelding as fantasie, gaan hierdie referaat die fundamentele rol en werking van verbeelding in die menslike kenproses motiveer, maar dan nie as element wat uit menslike kennis geweier moet word nie, maar wel as strukturelement van die kenproses en dus so ook van teologiese nadenke en Christelike praxis ('Imagine there's a heaven!'). Hierdie oortuiging berus o m op die aard van die kenproses, noodwendig dus ook op die aard van die teologiese kenproses en van teologiese refleksie (bv die rykdom van beelde / metafore in die Bybel), en van menslike eksistensie in realiteit tot die God ('as incomplete sentence') van die skepping en geskiedenis. Hierdie oortuiging vind aansluiting by die bevinding van die psigoloog Edward Murray (1987:vii) wat skryf:

On all sides and in many fields the appreciation of the importance of the imaginative in the human picture of life - be it in science, art, literature, history, theology, philosophy, sociology, etc. - is taking hold.

Die psigoloog Murray is nie die enigste stem roepende in die filosofiese woesteny van verbeelding nie! Kort en saaklik stel Siebrand (1990:27):

Nowadays, imagination is unexpectedly popular.

---

staan van die vraag. Benewens hierdie kloof is twee verdere klowe waarneembaar; die historiese kloof m b t die tekste (wat vir almal geld!) en tussen navorsers onderling in hul pogings tot die interpretatiewe oorbrugging van hierdie kloof. Vorster (1991a:124) stel in hierdie verband: 'In scholarly circles one finds a great variety of images of Jesus the Kew ...'; verder verwys hy na 'different images of Jesus which currently dominate New Testament scholarship; (Vorster 1991b:526). Juis a g v die historiese en denkkloof tussen ons wêreld en die leefwêreld van Jesus bevestig Vorster (1991a:132): 'It is within this context that we have to imagine the activities of Jesus'. Wat is egter die aard van hierdie 'imagine' soos onderneem deur navorsers sowel as 'alledaagse gelowiges'? Hierop gaan Vorster slegs histories-krities en rekonstruktief in. Dis egter net die begin as interpretatiewe raamwerk! Is verbeelding nie dalk die oase in die woesteny van historiese kritiek wat die dors van die krities-denkende gelowige kan stil nie? Of in die aangrypende woorde van Ricoeur (Mudge 1980:1): 'Beyond the desert of criticism, we wish to be called again'. Tereg stel Culbertson (1991) in hierdie verband die vraag as opskrif van sy artikel: 'What is left to believe in Jesus after the scholars have done with him?' Wat is oor aan die ander kant van die histories-kritiese woestyn? Reeds binne die tekstuele leefwêreld word die verbeeldingsdaad voltrek ten opsigte waarvan Vorster (1991b:541) m b t Jesus en sy dissipels en navolginge stel: 'After his (Jesus') death he was put into many religious roles because of his significance for his followers'. Dus is die 'be-tekening' van Jesus, binne die konteks van sy tekstueel-historiese leefwêreld, die sleutel - maar 'n sleutel wat gegiet is in die lewenspunt en lewenshoek van die skrywers en daaropvolgend van die leser(s). In aansluiting by die verwysing na leser(s), blyk uit die artikel van Dirkie Smit (1991) dat hierdie problematiek deel is van die Sistematiese Teologie. Met verwysing na die uiteensetting van die Godsleer gebruik Smit (1991:169) die woord verbeelding inleidend: 'Eers word gekyk na 'n aantal benaderings waarin die "kreatiewe verbeelding" gelei word deur vroeë of uitgangspunte van "buite" die Skrif self ... Dan word gekyk na verskillende soorte benaderings waarin die "kreatiewe verbeelding" probeer om van "binne" die Skrifte self leidrade vir ordening te vind ...' Wat Smit self met die (doelbewuste?) gebruik van hierdie begrip bedoel, moet tussen die lyne gelees (of gelaat) word in sy verwysing dat dit sou help indien ons bewus sou wees van die rol van lesersgemeenskappe en leserkonstrukte (Smit 1991:182)! Sonder om na verbeelding te verwys, stel Dormeyer (1992:27-8) dieselfde probleem aan die orde: 'Is the Christian tradition broken because the present, historical-critical approach has lost its biographical and metaphorical dimensions and has refused to transcend to the order of poetry, fiction and metaphor? And is the emphasis of the poetic function the best way of healing this break of tradition?' Hierop moet uit die hoek van die rol van verbeelding 'n antwoord gesoek word.

Nie alleen bevestig die toenemende aantal skrywers wat van hierdie begrip gebruik maak die 'onverwagse' populariteit daarvan nie, maar onomwonde stel Morny (1987:108):

There is an increasing acknowledgement of an existential and experiential notion of truth that refers to a sense of ontological self-awareness and responsibility, which permeates all that we are and do. In this process, imagination has an integral role to play as the agency of all those exploratory experiences that initially pose their insights in imagistic form.

Sou dit ook van die teologie geld soos Murray beweer? 'Juis vir die teologie!' sou Morny (1987:108) bevestigend wou byvoeg:

These images can both resonate with the cherished vestiges or dormant aspects of our past and delight us with the vibrancy of unexplored dimensions, that, as human beings, we have not yet even begun to grasp. In the world of religious experience, this movement is at once the inspiration and sustenance of our very being.

Aan hierdie toenemend-inspirerende en integrale belang van verbeelding moet aandag geskenk word op die wyse wat Murray (1987:vii) waarderend en waarskuwend skryf:

Rarely has a time been readier for exploring an idea. The time is now; the idea is the imagination. Unfortunately the idea is not ready for us - at least not quite. And thus we face a danger together: the danger that, when we do come to realize its significance and its extraordinary necessity in human life, we will get caught up in the assumption that it is everything, that it is all that counts. That in turn would be disastrous.

Die idee van verbeelding - wat nog nie reg is vir ons nie! ¹⁰ - moet ook in die teologie ondersoek word - avontuurlustig eksplorend, ten einde die noodsaaklike belang daarvan entoesiasies te verken, maar terseldertyd versigtig, ten einde nie in die slaggat-oortuiging te val dat dit nou weer alles is nie! ¹¹

---

10. Hoekom nie? Omdat, soos o a Neuman (1981:309) verteenwoordigend stel: 'Clear work in spelling out a theory of imagination has not yet occurred'. Die rede hiervoor is geleë in die veelvuldige oorspronge van teorieë (sielkunde, filosofie, letterkunde, kulturele antropologie, simboliek) oor verbeelding. Wat Neuman egter nie sê nie - en Ricoeur (1978:3-4) wel - is dat die probleme, dubbelsinnighede en kontradiksies m b t verbeelding, nie alleen maar 'n tekortkoming van teorie is nie, maar wat is eie aan die fenomeen van verbeelding self!

11. Verskeie teoloë maak reeds gebruik in 'n mindere of meerdere mate van die begrip verbeelding in hulle teologiese werke in verwysing na die aard van teologiese denke - ongelukkig meestal sonder om hierdie begrip, hulle eie verstaan en die bepalende rol van verbeelding, duidelik uit te spel. Reeds meer as 'n dekade gelede het Thiemann (1981:242) al opgemerk: 'One of the most important insights to emerge from the current discussion concerning the nature of theological method is the recognition of the role human imagination plays in the construction of theological positions'. Benewens Vorster en Smit waarna reeds verwys is, kan - sonder om aanspraak op volledigheid te maak - o a binne die Amerikaanse teologie, genoem word: Amos Wilder (1976) in 'Theopoetic: Theology and the Religious Imagination'; Julian Hart (1977) in 'Theological Method and Imagination'; Frederick Herzog (1980) in 'Justice Church: The New Function of the Church in North American Christianity'; David Tracy in

Watter bydrae kan besinning oor die rol van verbeelding lewer? Insig in die rol van verbeelding in die menslike kenproses en dus in teologiese nadenke en in die ervaring van God - na my oordeel - kan (a) 'n 'leefwêreld' van denke blootlê, d w s insig teweegbring in 'n komplekse struktuur van die totstandkoming van uitsprake oor die wêreld en God; (b) 'n nuwe (ander?) wêreld van teologiese besinning en handeling oopbreek, van die relasie van teorie tot praktyk, van hede tot verlede en toekoms; ¹² (c) as gemotiveerde kritiek aangebied word teen o m die (toenemende) Bybels-fundamentalistiese inflasiekoers in ons kerklike en teologiese gemeenskap; (d) kan verhoed dat ons nuutgeformuleerde visies nie maar net weer gebou word op die denkmurasies van vroeëre geslachte nie (d w s as kritiese reaksie binne dieselfde teologiese paradigma).

Te min is nou nog gesê om die vraag na die skuld of onskuld van verbeelding in die menslike kenproses - soos in die opskrif gestel - te beoordeel. Genoeg is egter reeds gesê om opgewonde te raak oor die 'onduidelike' maar belangrike rol van verbeelding. Of hiervandaan uit ook skuld sal blyk, is 'n oop vraag! As werkbare tese van waaruit hierdie vraag beantwoord sal word, kan gestel word:

Religiositeit kom tot uitdrukking in 'ultimate concerns' (Tillich) wat berus op die (passiewolle) verbondenheid aan die evangelie en 'n eietydse, sosio-kultureel gestempelde verstaan van die persoon en werking van Jesus Christus. Hierdie 'concerns' bot as 'n sosio-historiese dinamiek waarin herinneringsvolle verbeelding die teologiese besinning en praxis fundamenteel bepaal. Verbeelding is 'n fundamenteel-konstituerende dimensie van die historisiteit en taligheid van menslike lewe en is sowel konstruktief as reseptief in die beantwoording van die vraag na die (religieuse) sin van lewe en in die ontmaskering van ideologieë wat menswees verontmenslik en die skepping tot 'die verbruikbare' reduseer.

2. Relasionele ervaring as hermeneutiese ruimte van verbeelding

Bewus wees van in die wêreld wees, is die bewuswording van die relasionele bepaaldheid van menslikheid, d w s bewussyn word bepaal deur die relasies van mens tot mens, van mens tot wêreld (natuur), en van mens tot transendensie. Hierdie bewuswording is ervaringsmatig. ¹³ Ervaring is die bewustelike,

---

'The Analogical Imagination' (1981); Gordan Kaufman (1981) in o a 'The Theological Imagination'; Ronald Thiemann (1981) se artikel 'Revelation and Imaginative Construction' in die *Journal of Religion*; George Stroup (1982) se artikel 'Revelation' in Hodgson, Peter C en King, Robert H (eds), 'Christian Theology: An Introduction to Its Traditions and Tasks'; Sallie McFague (1982) in 'Metaphorical Theology'; George Lindbeck (1984) in 'Nature of Doctrine'.

12. Die teorie oor verbeelding moet na die praktiese sfeer uitgebrei word indien hierdie teorie enige aanspraak op geldigheid wil maak (vgl Ricoeur 1978:3).

13. Vgl Kant (1923:1) se inleidende formulering tot sy 'Kritik der reinen Vernunft': 'Dass alle unsere Erkenntnis mit der Erfahrung anfangt, daran ist gar keinen Zweifel'.

proefondervindelike 'deurreising' ¹⁴ van lewe in die wêreld t a v die erkenning (of ontkenning) van transendensie [vgl Veldsman (1992)]. So 'n 'deurreising', wat sowel kognitief (d w s refleksief) as affektief (d w s die gevoel van behoort in die wêreld ¹⁵) ineen is, konstitueer geskiedenis. Menslike lewe as bewusgeworde lewe in relasies (eksistensie), is geskiedmatig (*geschichtlich*). Taal verwoord, bemiddel, skep en begrens die bewuswording van die geskiedmatigheid van menslike lewe as relasionele ervaring. Taal (simbole, konsepte, metafore) konstrueer / skep 'n raamwerk van betekenisvolle / singewende patroonmatighede. Hierdie patroonmatighede berus op vroeëre raamwerke en word aangeleer vanuit die omgewing waarin die mens hom/haar hier en nou bevind. Taal verwoord so die histories-kulturele gesitueerdheid van die mens. Tradisies is die opeenvolgende verwoording van die histories-kulturele gesitueerdheid van die mens. Ook die kritiek op hierdie verwoording verteenwoordig tradisies. Tradisies is die rou materiaal van betekenisvolle en singewende patroonmatighede. Hoe word hierdie roumateriaal hier en nou verwerk? Deur verbeelding! Is die eerste gebod van tradisie: onthou! (herinnering), dan is die wyse waarop dit 'geskied' deur verbeelding. ¹⁶

2.1 Verbeelding in die menslike kenproses

Om die fundamentele rol van verbeelding in die menslike kenproses aan te dui, word in die volgende paragrafe op bondig-samevattende wyse verwys na die kern van die verstaan van verbeelding by Kant, Warnock, Neuman, Bryant en Murray. ¹⁷ In die uiteensetting van die verstaan en rol van verbeelding by bogenoemde skrywers, blyk die funksie en onvermydelike belang van verbeelding in die menslike kenproses.

As invloedryke denker maak Kant veel van die belangrike rol van verbeelding in die menslike kenproses en 'n belangrike funksionele onderskeid m b t verbeelding - wat die daaropvolgende gesprek bepaal - kom vanuit sy uiteensetting. In sy *Kritik der reinen Vernunft* beskryf Kant (1923) verbeelding

---

14. 'Deurreising' - as sinspeling op die etimologie van die woord *ervaring* - wil die historiese dimensie van lewe beklemtoon.

15. Hierdie gevoel van behoort in die wêreld is veel 'meer' en 'dieper' as blote emosie (Ricoeur 1980:101).

16. Vgl Veldsman (1990;1992) oor die konstituerende rol van herinnering in die voortgaande mondelinge oorlewings tradisie 'voor die bybel' en die interpretasies van ons religieuse ervaringe. Hierdie samevoeging van herinnering en verbeelding is in lyn met die klassieke verstaan van verbeelding (vgl Manser 1972). Vgl voetnota 5 oor die werk van Kearney. Binne ander vakverbande is ook al gekyk na die rol van verbeelding w o Gilbert Durand, 'n franse antropoloog en filosoof; Mircea Eliade, hongarse godsdiensfilosoof en Carl Jung, 'n switserse analitiese psigoloog (vgl Joy 1987).

17. Veel ander denkers w o Coleridge, Croce, Collingwood en Ryle sou ook heel goed in hierdie uitsetting gebruik kon word, alhoewel elkeen van hulle op die een of ander wyse by Kant aansluit en/of kritiseer (vgl Manser 1972). Vgl voetnota 5 oor die werk van Kearney. Binne ander vakverbande is ook al gekyk na die rol van verbeelding w o Gilbert Durand, 'n franse antropoloog en filosoof; Mircea Eliade, hongarse godsdiensfilosoof en Carl Jung, 'n switserse analitiese psigoloog (vgl Joy 1987).

(*Einbildungskraft*)¹⁸ as 'n 'blinde maar onmisbare funksie van die siel' waarsonder geen kennis hogenaamd moontlik sou wees nie. Hiervan is ons skaars bewus! Verbeelding verrig volgens Kant twee funksies in die menslike kenproses, naamlik:

* die afronding van die gefragmenteerde sensoriese data (reproduktiewe verbeelding). Kant noem dit die empiriese vermoë van die verbeelding; en

* die samevoeging (sintetisering) van ervarings tot 'n samehangende geheel (produktiewe verbeelding). Hiervolgens bemiddel verbeelding tussen die kategorieë van die 'verstand' en '*Sinnlichkeit*'. Kant noem dit die transendentale vermoë van verbeelding. Verbeelding is dus die menslike vermoë om in waarneming van die chaos van sensoriese data, 'n samehangende geheel te vorm ooreenkomstig die regulatiewe leiding van die reëls van 'verstaan'.¹⁹

Mary Warnock konsentreer - in gedeeltelike aansluiting by Kant - op die aanduiding van die sintetiserende vermoë van verbeelding.²⁰ Vir haar maak verbeelding eers sinvolle ervaring moontlik. In haar eie woorde:

Imagination is our means of interpreting the world, and it is *also* our means of forming images in the mind. The images themselves are not separate from our interpretations of the world, they are our way of thinking of the objects in the world ... We could not do one of these things if we could not do the other. The two abilities are joined in our ability to understand that the forms have a certain meaning, that they are always significant of other things beyond themselves (Warnock 1976:194).

Die vermoë dus om 'n beeld van iets te skep, 'n vorm wat 'n bepaalde betekenis het, en die toepassing van hierdie beeld of vorm op dinge wat ons ervaar, maak dit moontlik om iets te sien as iets betekenisvol (*seeing as*).²¹

---

18. Alhoewel verskeie ander begrippe ook deur Kant gebruik word, is 'Einbildungskraft' volgens Warnock (1976:137) die belangrikste en word die meeste gebruik (vgl Bryant 1989:66). Wanneer Kant egter oor die rol van verbeelding in die estetiese oordeel van die mens praat, gebruik hy deurgaans die woord 'Vorstellungskraft'.

19. Die uitbouing van verbeelding deur Kant het nog veel meer om die lyf as wat hier so bondig aangedui is! So bv m b t estetiese en teleologiese oordele in sy kritiek van die praktiese rede. Vir 'n kritiese uiteensetting hiervan, vgl Warnock (1976) en Bryant (1989:72ev). Die mees volledige kritiese uiteensetting is waarskynlik Heidegger (1929) se 'Kant and the problem of metaphysics'. Bryant (1989:67 amn 4) wys daarop dat die bespreking van Kant oor die rol van verbeelding in die menslike kenproses, vol dubbelsinnighede is. Somtyds hanteer Kant verbeelding as 'n onafhanklike fakulteit wat werksaam is tussen verstaan en waarneming, somtyds as deel van verstaan self. Enkele ander kere skep hy die indruk dat sowel waarneming as verstaan voortspruit vanuit verbeelding. Vgl Bryant (1989:67-9) se eie kritiek op Kant se 'psigologiese' verstaan van verbeelding asook sy aansluiting by die kritiek van Strawson (1966) op Kant in sy 'The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason'.

20. Warnock (1976) bespreek benewens Kant ook die standpunte van Hume, Schelling, Coleridge, Wordsworth, Satre en Wittgenstein oor verbeelding.

21. Maar wat is 'n beeld waardeur ons iets as iets betekenisvol ervaar? Warnock omskrywe beelde as dit wat ook al ons verstand reproduseer ten einde objekte van ons ervaring te identifiseer en daarop te fokus. Die belang van beelde is nie geleë in dit wat hulle insigself is nie, maar in hoe hulle dit vir ons moontlik maak om in 'n relasie tot ons wêreld te staan. Ten einde

Vir Warnock is verbeelding nie 'n *faculty of the soul* nie, maar 'n aantal of reeks van waarnemings wat saamgevoeg kan word op grond van hulle ooreenkomste (*similarities*), d w s as sy van verbeelding praat, praat sy daarvan in terme van 'n funksie van menslike lewe (eerder as 'n *faculty of the mind*).

Matthias Neuman (1978, 1981) volg 'n fenomenologiese benadering in die formulering van sy geïntegreerde teorie van verbeelding. ²² Hy omskryf verbeelding as volg:

The entire imaginative realm, to be adequately treated, is best viewed as an integral and autonomous psychological system in human consciousness (Neuman 1981:316; vgl Neuman 1978:270).

Die verbeeldingsstelsel staan in interaksie met ander bewussynstelsels (bv waarneming, kognitiewe prosesse), maar bly onafhanklik en outonoom met unieke doelstellinge m b t die persoon in sy/haar totaliteit. Hierdie verbeeldingsstelsel is geweldig kompleks a g v die interrelasies met soveel ander prosesse van lewe wat hulle informasie kodifiseer in mentale beelde ²³ (waarneming, geheue, wil, liggaamlikheid ens). Die verbeeldingsstelsel (a) word gevoed deur die prosesse van waarneming en sensoriese stimuli; (b) is direk verbind met die emosionele struktuur van die individu; (c) word vormgewend bepaal deur die houding van die individu t o v sy/haar liggaamlikheid en (d) is 'n operasionele krag in konseptualisering. Die interessante waarop Neuman (1978:272 ev) - in aansluiting by Durand - wys, is naamlik dat die verbeeldingsstelsel operasioneel gerig is op die bewerkstelling van ewewig

---

'ver-beelding' beter te verstaan, voer Warnock (1976:172-3) aan dat ons die uiteenlopende, maar verbandhoudende funksies van verbeelding moet verstaan. Sy onderskei (ten minste) vier funksies waarvan die eerste drie kognitief en die laaste een affektief is, t w (a) familiarisering. Onder familiarisering verstaan Warnock die volgende: Deur verbeelding, sien ons alledaagse objekte as alledaags. Die bekendheid (familiariteit) van mense, plekke, dinge, gebeure ens, berus op die assosiasie daarvan met familiêre beelde. Deur die vermoë van die verbeelding om hierdie beelde te vorm en objekte daaronder in te deel, kan familiariteit met ons wêreld bewerkstellig word. (b) Fokus. Onlosmaaklik verbonde aan die funksie van familiarisering van verbeelding, is die funksie van fokus op 'n bepaalde aspek van dit wat ervaar word. Warnock (1976:173) stel: 'The images we form are necessarily incomplete, but they are ways of representing for ourselves some of the features of the object of our thought, those features which will identify what we are thinking of... The image, that is to say, relates to the aspect of the object which we are for the time being concentrating on'. D w s, beelde is nie volledige 'prentjies' van dinge soos wat hulle in hulleself is nie, maar reproduseer sekere aspekte van ons wêreld wat vir ons belangrik is. (c) Sintetisering. O g v die vermoë van die verbeelding om op sekere aspekte van dinge te fokus, kan die verbeelding nuwe beskouinge van selfs alledaagse soorte realiteite bewerkstellig deur op aspekte te fokus wat tot nou toe nog verborge of geïgnoreer is. Deur die vermoë van sintetisering van die verbeelding, kan dit dinge op ongewone (onfamiliêre) wyse saamvoeg en sodoende nuwe insigte en standpunte skep. (d) Af-fektiewe impak. Die vermoë om die belangrikheid (betekenisvolheid) van iets wat ons ervaar te voel, berus op die vermoë om 'n beeld daarvan te vorm, d w s om dit as iets te sien wat 'n sekere betekenis vir ons het en so as iets wat 'n bepaalde affektiewe impak dra.

22. Onder integrering verstaan Neuman (1978:252) die byeenbring van bevindinge oor verbeelding vanuit Eksperimentele Sielkunde, Filosofie, Antropologie ens.

23. Wat egter die presiese aard van hierdie mentale beelde is, is nog 'n hoogs debateerbare punt!

(*equilibrium*) in die interaktiewe psigologiese prosesse in die individu en tussen die individu en die omgewing. Drie modaliteite van interaksie van die verbeelding tussen die individu en omgewing kan aangedui word, t w oorlewing, ²⁴ objektiwiteit ²⁵ en kreatiwiteit. ²⁶

Die fenomenologiese psigoloog Edward Murray (1987) onderskei drie heuristiese modelle t o v verbeelding t w die persepsionele, ²⁷ hipotetiese ²⁸ en linguïsties-semanties-produktiewe model. ²⁹ Elkeen van hierdie modelle maak volgens hom verskillende bydraes tot die verstaan van verbeelding en bied onderskeidelik verskillende moontlikhede.

Met sy uitgangspunt in die linguïsties-semanties-produktiewe-model en in aansluiting by Ricoeur, voer Murray (1987:208) aan dat in menslike verbeelding - as strukturelement van ons singewende kenvermoë - iets gebeur wat verwant is aan wat gebeur in die metaforiese daad. In sy eie woorde:

(W)e could say that the imaginative stance that intervened and held all normal referentiality at bay in the presence of the impossibility of possibility gave rise at the same time to a predicative assimilation that revealed possibility in the midst of that impossibility. Early foreclosure was stalled; new disclosure was made possible and actually effected. And it was the imaginative stance of the person that brought it all into being (Murray 1987:209).

---

24. Gerig op die voortbestaan van die self, sowel fisies as psigies (Neuman 1978:273).

25. Hieronder, in kort, word 'refleksie' oor die omgewing (wat is?) verstaan (Neuman 1978:273).

26. Dit is meer as net 'objektiewe' kennis en wel die 'her-vorming' ('reshaping') van die persoon en omgewing vanuit die dialektiek van oorlewing en objektiwiteit (Neuman 1978:273).

27. Hierdie model verteenwoordig die invloedryke, tradisionele wyse waarop verbeelding verstaan word (Murray 1987:181-6). Murray (1987:181) omskryf dit kernagtig as 'As it were, SEEING'. Hiervolgens word verbeelding in terme van waarneming (persepsie) verstaan en sterk verbind aan 'n beeld, 'n sensoriese 'prentjie' uit die verlede. Die klem val dus op die re-produktiewe dimensies van verbeelding om waarnemings uit die verlede op nuwe wyse te manipuleer. Kreatiwiteit word beperk tot die rangskikking van ou / oorspronklike data. Kreatiewe referensialiteit ontbreek eger.

28. In verwysing na die standpunt van Sarbin en Juhasz, voer Murray (1987:186-90) aan dat verbeelding deur hulle nie verstaan word as die vermoë om waarnemings vanuit die verlede te manipuleer nie, maar as konstruktiewe gedrag waarvolgens die mens optree en dink 'as-if'. Hy stel: 'Being imaginative, in short, is living in the instantiation or given situation with an as-if attitude' (Murray 1987:189). Verbeelding is die menslike vermoë ener syds van klassifikasiegedrag, andersyds as skeppende aktiwiteit. Verbeelding so verstaan is 'n probleemoplossende aktiwiteit wat o g v die 'thinking/acting as-if' 'n hipotetiese karakter dra. Alhoewel Murray (1987:190) die verstaan van verbeelding in denke en handeling in die probleemoplossende houding van 'as-if' ondersteun, voer hy aan dat dit slegs van toepassing is in gevalle 'where the original is known beforehand: the as-if is an as-if of a situation that is not, even though we are treating it at the time as if it were so'.

29. Hierdie model is linguïsties omdat dit inherent verbonde is aan die vraag na taal; semanties, omdat dit inherent verbonde is aan die vraag na betekenis; produktief, omdat dit klem lê op die buitengewone verhouding van verbeelding - nie tot fantasie nie - maar tot werk.

Waar Ricoeur hierdie 'imaginative stance' as 'n 'seeing as' omskrywe as die kern van die rol van verbeelding, voer Murray (1987:211) aan dat hierdie gebeure beter omskrywe kan word as 'n 'thinking/acting as'. Hierdie 'stance' verdryf die grense van die inperkinge van konvensionele betekenis, van konvensionele referensialiteit (verwysinge). In enige interpretatiewe poging (bv van geskiedenis, van die self, van ander, in die hermeneutiek) speel die verbeelding 'n fundamentele rol aangesien alle interpretasie indirek is. Interpretasie wat teweeggebring word deur die bemiddeling van tekens (taal), van simbole en van tekste, bring mee dat verbeelding so onlosmaaklik 'verbind' is aan menslike temporaliteit, kommunikasie en dus tradisie. Verbeelding is so ten nouste verbonde aan die kultiveringsproses en kuns waarin die mens uitdrukking gee aan sy/haar bestaansmoontlikhede, en op hierdie wyse aan die selfwaarde en selfrespek van die mens (morele waardes). In kort: verbeelding speel 'n fundamenteel-bepalende rol in die konstituering van menswees.

In sy baie leesbare uiteensetting van die verhouding van geloof en verbeelding waarin hy in gesprek tree met Kant en Kaufman, gee David Bryant (1989:126) 'n funksionele omskrywing van verbeelding. Vir hom is verbeelding die korporatiewe en persoonlike krag om dinge in terme van betekenisvolle vorms te 'neem / sien'. Hierdie vorms is ingebed in en bemiddel deur die geskiedenis wat ons vorm en wat terselfdertyd gevorm word deur alledaagse ervaringe ('living experience'). Dit gee aanleiding tot refleksiewe denke en word terselfdertyd begelei en hervorm deur refleksiewe denke.

2.2 Samevattend

Wat kan ten minste van die funksie en rol van verbeelding in die menslike kenproses gesê word in die lig van hierdie voorafgaande standpunte?

As ons sê dat ons die wêreld as betekenisvol ervaar, dan veronderstel ons dat die fisiese wêreld nie 'n self-evidente betekenis het wat direk ervaar (verstaan) kan word nie. Alle betekenisvolle ervaring - verwoord, bemiddel en geskep deur tekens, simbole, konsepte en tekste - is geïnterpreteerde ervaring. Geïnterpreteerde ervaring word voltrek binne raamwerke van betekenisvolle patroonmatigheede (tradisies). Hierdie voltrekking van ervaring binne raamwerke van patroonmatigheede, is 'n daad van verbeelding, d w s die prosessering van ervaring(e) deur (in) die menslike psige. Hierdie prosessering van ervaring is (a) ingebed in die modaliteite van oorlewing, objektiwiteit en kreatiwiteit; (b) verwant aan dit wat gebeur in die metaforiese daad (betekenisskeppend) en (c) gerig op die ewewigtige transformering ('reshaping') van die individu en omgewing. As o m betekenisgewende en transformerende taalervaring, is verbeelding sowel konstruktief as reprodutief in die konstituering van menswees in totaliteit. Op hierdie wyse is ervaring die hermeneutiese ruimte (verstaanshorison) van verbeelding, en verbeelding die betekenismatige prosessering van hierdie ruimte.

As die ervaringsproses dus verwoord, bemiddel en geskep word deur verbeeldingsmatige konstruksies, dan impliseer dit terselfdertyd dat die kritiese bevraagtekening van hierdie konstruksies alleen deur verbeeldingsmatige kategorieë kan geskied. ³⁰ In hierdie verband merk Bryant (1989:123) op:

The experience of transcending what now is, in an envisioning of what might be, is an act of taking the world as something more than one has experienced so far. It is therefore an act of creative imagination to the degree that it moves beyond the usual ways of taking the world.

Hierdie 'act of taking the world as something more', is 'n daad van verbeelding. Vervolgens moet hierna binne 'n teologiese konteks van nader gekyk word.

3. Verbeelding in die ervaring van God: die woord het vlees geword

To be sure, *God* is a human symbol. That is not the issue. The issue is whether this symbol mediates something more than our own efforts to make ourselves at home in the universe. And, if so, what that something more is (Bryant 1989:159).

Indien verbeelding dus 'n wesenlike rol speel in die menslike kenproses en so onvermydelik in teologiese refleksie en terselfdertyd in Cristelike praxis, hoe kan hierdie proses t a v die Godservaring, voorlopig sistematies en oorsigtelik gerekonstrueer word.

Hierdie vraag na die rol van verbeelding in die Godservaring, noodsaak egter die nadere omskrywing van die Godservaring. Is die Godservaring die verinnerliking en *commitment*' aan 'die "Werklikheid" van die "onsienlike Werklikheid"' as alledaagse ervaring binne 'n religieus-konseptuele raamwerk, dan is die vraag na die verhouding van (a) ervaring tot werklikheid van waaruit betekenis - ook religieuse betekenis - voortspruit; (b) van religieuse betekenis tot die ervaring van transendensie en misterie; (c) die nadere vaspenning van die historiese en wesenlike strukture van persoonlike en sosiale openheid tot transendensie en misterie; (d) die uiteensetting van 'n teorie asook van die proses van bekering ('conversion') as daad van persoonlik-sosiale transformasie.

In die lig van die voorafgaande uiteensetting van verbeelding, kan bogenoemde vrae tentatief as volg beantwoord word:

---

30. Bryant (1989:125) brei op hierdie punt uit en stel die vraag: Geskied dit egter willekeurig? Nee! Enersyds word rasionaliteit gevorm deur verbeeldingsmatige konstruksies. Andersyds is hierdie konstruksie onderworpe aan standarde vir redelikheid (rasionaliteit) wat nie na willekeur gemanipuleer kan word nie. Anders gesê: Rasionele oorweginge toets die werk van verbeelding, terwyl verbeelding hierdie rasionele oorweginge 'vorm gee'.

3.1

In die vorming van menslike betekenis (en so vanselfsprekend ook van religieuse betekenis), lê die besondere rol van verbeelding daarin dat dit die (a) waarnemingstyl sowel as (b) selfbeeld struktureer, ingebed in en (aanvanklik) gevorm deur oorgeërfde sosiale kennis. Hierdie oorgeërfde sosiale kennis word deur verskillende modaliteite van verbeelding in die interaksie van die self tot die omgewing gevorm, nl oorlewing, objektiwiteit en kreatiwiteit. Gevolglik sal die daaglikse beelde wat in alledaagse gespreksvoering en *common sense* denke voorkom, aan noukeurige (self)kritiek onderwerp moet word. Anders gesê: die kulturele analise van simbole, beelde en metafore het as oogmerk die blootlegging van die onderliggende dinamiek wat die sogenaamde selfevidente inhoud van 'n lewens-/volksgeskiedenis onderlê. Die 'verbeelding' van vryheid, geregtigheid, vrede ens in 'n samelewing moet in die lig van die vormgewende geskiedenis aan voortdurende selfkritiek onderwerp word aangesien 'n sosiale verbeelding ingrypend kan skeefloop.

3.2

Aangesien die ervaring van transendensie en misterie deur verbeelding ontsluit, bemiddel en gevoed word, sal (a) die kwaliteit van die betrokke 'verbeelding' van transendensie krities ondersoek moet word. Terselfdertyd sal die (b) skerphed en outentieke uitdrukking van die transendensie-ervaring 'getoets' moet word. Indien getoets, moet verbeelding vrye teuels gegee word om uitdrukking te gee aan besondere transendensie-ervaringe. Dit impliseer dat teologiese refleksie altyd in die eerste plek 'n plaaslike, kultuurgestempelde spreke oor God (teologie) sal wees; dat teologiese refleksie openhartig-eerlik moet wees o g v die tastend-voorlopige aard daarvan t a v die ander, ja selfs die ander Godservaringe; dat die rol van verbeelding as transkulturele fokuspunt ondersoek moet word.

3.3

'n Belangrike (motiverende) rol word deur bekering gespeel t o v die Godservaring en so dus in verbeelding. Bekering - as die innerlik-motiverende herangskikking van psigiese energie o g v die getuienis van en 'commitment' aan die Godservaring, is die prakties-uterlike bevestiging in liefde van die teoreties-innerlike ontwerp van die rol van verbeelding. Hiervolgens word bekering verstaan as 'n innerlike sowel as uiterlike proses van transformasie. Hierin moet nie alleen van 'n vorige lewe, maar ook van 'n vroeëre geskiedenis of houding t o v die skepping of geskapene, afgewyk word, d w s die afbreek van 'n verlede, 'n houding/oordeel t w v die opening van 'n nuwe lewe/houding. Bekering in hierdie sin van die woord kan ons nuut laat *dink, sien en doen* deurdat 'n nuwe motivering tot 'n kreatiewe lewenshouding kan aanleiding gee!

3.4

Die laaste funksie van verbeelding sou 'gerealiseerde verbeelding' genoem kon word, d w s die vertaling van nuwe lewensmoontlikhede in konkrete projekte in. Visies moet konkreet uitgespel word, terwyl verbeelding inspeel op die konseptuele vermoë en praktiese besluit tot die geboorte van projekte.

Dit is in hierdie sin waarin ek die rol van verbeelding in die Godservaring as 'Die Woord het vlees geword' verstaan. Die Godservaring word ontsluit in menslike taal (simbole, konsepte, metafore), word bemiddel deur taal, word gevoed deur taal; die verhouding tot die self, tot die medemens en wêreld word deur dieselfde taalervaring ontsluit. Die skeppende vermoë van taal lê nie in die skep van die werklikheid daarvan self nie, maar in die vormgewing daarvan en in hierdie sin aan die werklikheid daarvan. Dit beteken egter nie dat die struktuur van taal die struktuur van die werklikheid in sigself vaspen nie. Dit is alleen maar die wyse waarop werklikheid bemiddel word. (Dit beteken ook nie dat taal alleen maar volledig hierdie ervaring bepaal nie)! Die Woord het vlees geword is so in die eerste plek 'n verbeeldingsmatige taalervaring (linguïsties-semanties-produktief) wat verwys na transendensie ('Die koninkryk van die hemel is soos ...'), wat die werklikheid - vir hulle wat aan die Christelike wêreld geïntereerd is - metafories kom herbeskryf het. o m in die historiese Jesus. Binne die eietydse histories-sosiale ruimte word die sin 'God is' wat deur Meagher as onvoltooide sin aangedui word, deur die mens as *Imago Dei* voltooi en wel op verbeeldingsmatige wyse in die geskiedenis:

'God is' may seem like an affirmation, but it is really an incomplete phrase, like 'vitamins can' or 'chickens don't' ... We are probably stuck with being unable to offer 'God is' as a complete sentence (Meagher 1992:42-3).

In die lig hiervan en die voorafgaande uiteensetting, wil ek die aard en funksie van verbeelding in die Godservaring, as volg voorlopig omskrywe:

Verbeelding is die innerlik-operasionele, heuristiese kenvermoë in die menslike psige in sy/haar bewusgeworde relasionele bepaaldheid binne die hermeneutieses horison van ervaring. Die liefde, as transformerende krag, is die uiterlik-operasionele realisering / verkonkretisering van die verbeeldingsvermoë. Versonke onder hierdie vermoë lê die motiverende aard van bekering wat die self en samelewing transformerend deursuur as beelddraende getuies van die metaforiese herbeskrywing van die Werklikheid wat in die Woord vlees geword het.

Op hierdie wyse vorm die Bybel en die eietydse kultuurgestempelde ervaring van God binne 'n gegewe geloofstradisie, 'n nuwe sosio-historiese matrix van interpretasie van geloof in Jesus as die Christus. Laasge-noemde kan as die 'Christusgebeure' van die voortgaande vleeswordende Woord as sosio-historiese dinamiek bestempel word van sy navolgelinge wat 'thinking / acting as' die aardse liggaam van Christus. Hierdie verbeelding kan dus skeef loop, ingrypend skeef loop! Daarom kan - in die lig van die aanvangsvraag na die

skuld of/en onskuld van verbeelding - voorlopig gestel word dat hierdie vraag nog veel dieper sny as net maar 'n gemaklike aanduiding van die rol van verbeelding in die menslike kenproses. Dit is nog te min om hierdie vraag beter te beantwoord. Op heel sterk wyse kom die etiese dimensie van verbeelding in die Godservaring na vore. Hierna sal nog gevra moet word! Ook sal nog o a gevra moet word: Op watter wyse hierdie 'thinking / acting as' as sosiale verbeelding binne die samelewingsdialektiek van ideologie en utopie (die een veronderstel die ander) gestruktureer moet word; watter kriteria - en hoe word dit bepaal - kan hiertoe aangelê word m b t die (etiese) gepastheid daarvan al dan nie in 'n pluralisties-bewusgeworde wêreld; watter invloed het die eietydse massakommunikasie (wat werk met beelde!) van die 'global village' op die verstaan en rol van verbeelding en, kan die rol van verbeelding muteer oor eeue heen?

BIBLIOGRAPHY

- Bryant, David J 1989. *Faith and the play of imagination*. Macon: Mercer University Press.
- Culbertson, Philip 1991. What is left to believe in Jesus after the scholars have done with him? *Journal of Ecumenical Studies* 28 (1) 1-17.
- Dormeyer, D 1992. Metaphor, History and Reality in the New Testament. *Scriptura* 40, 18-29.
- Green, Garrett 1981. On seeing the unseen: Imagination in science and religion. *Zygon* 16 (1) 15-28.
- Green, Garrett 1990. Myth, History and Imagination: The Creation Narratives in Bible and Theology. *Horizons in Biblical Theology* 12 (2) 19-38.
- Hendrix, John 1989. Making the Trip in Imagination and Memory. *Review and Expositor* 86 (3) 417-29.
- Joy, Morny 1987. *s v* Images and Imagination. *The encyclopedia of religion*.
- Kant, Immanuel (1923). *Kritik der reinen Vernunft*. Immanuel Kants Werke, bd 3. Görland, Albert (hrsg). Berlin: Cassirer.
- Manser, A R 1972. *s v* Imagination. *The encyclopedia of philosophy*.
- Meagher, John C 1992. God as Imaginative Option: God as Truth. *Dialogue and Alliance* 6 (1) 42-60.
- Mudge, Lewis S' 1980. Paul Ricoeur on Biblical Interpretation, in Ricoeur 1980.
- Murray, Edwards L 1987. Imagination theory and phenomenological thought, in: Murray, Edward L (ed), *Imagination and phenomenological psychology*. Pittsburg: Duquesne University Press.

- Neuman, Matthias 1978. Towards an Integrated Theory of Imagination. *International Philosophical Quarterly* 18, 251-75
- Neuman, Matthias 1981. The Role of Imagination in the Task of Fundamental Theology. *Encounter* 42 (4) 307-27.
- Ricoeur, Paul 1978. Imagination in Discourse and in Action, in Tymieniecka, Anna-Teresa (ed), *Analecta Husserliana*, vol VII. Dordrecht: Reidel.
- Ricoeur, Paul 1980. *Essays on Biblical Interpretation*. Philadelphia: Fortress Press.
- Siebrand, Heine J 1990. Imagination of the Unspeakable, in Veldhuis, Ruurd, Sanders, Andy F & Siebrand, Heine J (eds), *Belief in God and Intellectual Honesty*. Assen: Van Gorcum.
- Smit, Dirkie J 1991. Wat beteken 'die Bybel sê'? 'n Tipologie van leserskonstrukte. *HTS* 47 (1) 167-85.
- Thiemann, Ronald 1981. Revelation and Imaginative Construction. *Journal of Religion* 61 (3) 242-63.
- Veldsman, Daniël 1990. Religieuse ervaring: Aspoestertjie van teologiese besinning. *HTS* 46 (3) 323-44.
- Veldsman, Daniël 1992. On Remembering in Religious Experience. *Scriptura* 42, 1-16.
- Vorster, Willem S 1991a. Jesus the Galilean. *HTS* 47 (1) 121-35.
- Vorster, Willem S 1991b. Jesus: Eschatological prophet and/or wisdom teacher? *HTS* 47 (2) 526-42.
- Warnock, Mary 1976. *Imagination*. London: Faber and Faber.
- Warnock, Mary 1989. Imagination and knowledge. *Theology* 92 (749) 363-5.